

PIETER ALBERS
Gevangen
in het veen

De geschiedenis van de Emslandkampen

**Vijftien
vergeten
concentratiekampen
langs de Nederlandse grens**

Inhoud

Woord vooraf	7
Van de auteur	9
 Inleiding	 13
 Börgermoor	 Kamp I 29
Aschendorfermoor	Kamp II 41
Brual-Rhede	Kamp III 51
Walchum	Kamp IV 61
Neusustrum	Kamp V 65
Oberlangen	Kamp VI 77
Esterwegen	Kamp VII 93
Wesuwe	Kamp VIII 109
Versen	Kamp IX 125
Fullen	Kamp X 137
Groß Hesepe	Kamp XI 147
Dalum	Kamp XII 155
Wietmarschen	Kamp XIII 163
Bathorn	Kamp XIV 173
Alexisdorf	Kamp XV 185
 Wolfgang Langhoff	 193
Carl von Ossietzky	205
De beul van het Emsland	213
Haren-Maczków	225
 Bijlage: Drie routes langs de verdwenen Emslandkampen	 235
 Bronvermelding	 262

Kaart van het Emsland met de vijftien Emslandkampen. (DGP)

Inleiding

In de vijftien Emslandkampen hebben zich, net als in de andere Duitse concentratiekampen, afschuwelijke taferelen afgespeeld. Als gevolg van zware arbeid, ondervoeding en epidemieën zijn grote aantallen slachtoffers gevallen. Ruim 30.000 mensen zijn in totaal in deze kampen omgekomen, waaronder 26.000 Russische krijgsgevangenen.

Waarom weten we er zo weinig van? Waarschijnlijk omdat de gruwelen van Auschwitz, Dachau en Sobibor na de oorlog overheersten; er was geen plaats voor nog meer leed. Of misschien omdat het in eerste instantie werkkampen waren, waarvan voor de oorlog beweerd werd dat er zware misdadigers gevangen zaten en geen politieke gevangenen, ofwel tegenstanders van Nazi-Duitsland.

Zeker is dat de bevolking in die streek deze periode zo gauw mogelijk wilde vergeten en er niet over wilde praten. Er wordt beweerd dat enkele bewakers uit de onmiddellijke omgeving afkomstig waren. De gevangenen moesten het veengebied afgraven en ontginnen en als beloning hadden de bewakers later kans om daar een boerenbedrijf te beginnen.

De eerste kampen waren concentratiekampen voor de talrijke gevangengenomen tegenstanders van het regime. De dag na de brand in Rijksdag in Berlijn op 27 februari 1933 vaardigde Hitler een wet uit om het volk en de staat te 'beschermen' tegen politieke tegenstanders. Deze konden zonder vorm van proces en veroordeling worden opgepakt en gevangengezet.

De Emslandkampen waren bedoeld om de gevangenen als dwangarbeiders het veen te laten ontginnen. Men rekende op ongeveer 10.000 gevangenen die in acht à tien kampen ondergebracht konden worden. Met grote voortvarendheid werd met de bouw van de eerste drie kampen begonnen: Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum. In de herfst van 1933 waren hier al 4.000 gevangenen.

De bewaking werd in de meeste gevallen uitgevoerd door de SA en SS. Moord en mishandeling waren aan de orde van de dag. De oud-gevangene Wolfgang Langhoff schreef in het boek *Die Moorsoldaten* over de op volkomen willekeur gebaseerde terreur die in het begin van het bestaan van het kamp Börgermoor heerste, al in 1935. In Neusustrum behandelde men de mensen 'erger dan beesten', zoals de beschuldiging in 1950 tegen de toenmalige kampleider luidde.

In 1934 kwamen de kampen, met uitzondering van Esterwegen, onder bevel van Justitie. Dit kamp bleef onderdeel van de SS. Het behoorde naast

Dachau tot een van de grote en belangrijke concentratiekampen van het Duitse Rijk. In 1936 werden de gevangenen overgebracht naar Sachsenhausen, waar ze een nieuw kamp moesten bouwen. Het kamp Esterwegen bleef bestaan, maar werd toen ook bij het Ministerie van Justitie gevoegd.

De kampen werden omgedoopt tot strafgevangenenkampen. De gevangenen moesten het zware werk in het veen zonder technische hulpmiddelen verrichten: ontwateringssloten graven, wegen en straten aanleggen en het veen afgraven. Het was een prestigeobject van de nationaal-socialisten. Binnen tien jaar moesten 50.000 ha woest land met houwelen en spade ontgonnen worden en 2.300 nieuwe vestigingsplaatsen voor boerderijen gerealiseerd zijn.

Het doel werd bij lange na niet bereikt: het project werd al in 1941 door Hitler afgeblazen. Hij had de gevangenen nodig voor oorlogsdoeleinden. Zo werden in 1942 circa 2000 gevangenen naar Noorwegen getransporteerd om de organisatie Todt te ondersteunen bij het bouwen van verdedigingswerken en verkeerswegen. In 1943 werden gevangenen ingezet voor werkzaamheden aan de Atlanticwall aan de kust in Noord-Frankrijk.

De zuidelijke Emslandkampen werden vanaf 1939 gebruikt als krijgsgevangenenkampen voor soldaten uit Polen, Frankrijk, Rusland en Italië. Vooral de Russen werden slecht behandeld. De voedselvoorziening werd tot ver onder het bestaansminimum gereduceerd. De zogenaamde *Russenlager* waren vaak maandenlang hermetisch afgesloten omdat er epidemieën heersten. Op de zes omringende kerkhoven zijn minstens 14.000 maar misschien wel 26.000 Russische soldaten begraven.

Organisatie Todt

De Organisatie Todt (OT) ontstond in 1938 en is ontsproten aan het brein van de Duitse ingenieur Fritz Todt (1891 – 1942). Hij was in 1933 door Hitler aangesteld als verantwoordelijke man voor de bouw van de Autobahnen. Later, in 1938, werd hij ingeschakeld voor de begeleiding van de bouw van de Westwall, een verdedigingslinie langs de grens met Frankrijk. Daarna werd Todt verantwoordelijk voor het hele bouwwezen in het Derde Rijk. Door zijn benoeming als minister voor Bewapening en Munitie kreeg hij steeds meer bevoegdheden in het bestuur van de totale oorlogseconomie. De OT werd een van de belangrijkste organisaties van nazi-Duitsland. Na een bezoek aan het hoofdkwartier van Hitler in Oost-Pruisen in februari 1942 kwam Todt om het leven toen zijn vliegtuig neerstortte. Het is nog steeds niet duidelijk of er sprake was van een ongeluk of sabotage. Albert Speer nam al zijn taken over.

De OT werd tijdens de oorlogsjaren in de bezette gebieden ingezet om straten, bruggen en spoorwegen te herstellen. In 1943 werd begonnen met de Atlanticwall aan de kusten van Frankrijk tot aan Noorwegen. In Noord-Frankrijk werden geschutsstellingen (kazematten) gebouwd om V2-raketten te

kunnen lanceren naar doelen in Engeland. Ook ontstonden langs de Franse kust overdekte havens, die dienden als schuilplaatsen voor de U-boten.

Het personeel van de OT bestond in eerste instantie uit vrijwillige of dienstplichtige Duitsers. Nadat de oorlog was uitgebroken werden ook 'vrijwilligers' uit de bezette gebieden ingezet, aangevuld met dwangarbeiders en krijgsgevangenen. Ook de concentratiekampen leverden arbeidskrachten voor de OT. Deze arbeiders moesten zeer zware werkzaamheden verrichten, waarbij velen onmenselijk werden behandeld. Eind 1944 telde de OT ongeveer 1,4 miljoen arbeidskrachten. Het aantal Duitsers, meestal soldaten die niet meer geschikt waren voor frontdienst, was toen erg gering.

In het boek *Veroordeeld tot graver* van Hidde J. Luining wordt het lot van de Nederlanders die door de bezetters gedwongen werden voor hen te werken uitgebreid beschreven. Om aan voldoende goedkope arbeidskrachten te komen, had Hitler in 1942 een soort dienstplicht ingevoerd om te werken voor de OT, de zogenaamde *Arbeitseinsatz*. Nederlanders werden ingezet voor het graven van loopgraven, tankgrachten, schuttersputjes, het bouwen van schuilkelders en het aanleggen van verdedigingswerken.

Vanaf mei 1943 kwamen er circa 1.800 verzetsstrijders uit België en Frankrijk in het kamp Esterwegen. Het waren de zogenaamde *Nacht und Nebel*-gevangenen.

In november 1944 werden in de kampen Dalum en Versen 3.000 gevangenen van het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg geplaatst, onder wie veel verzetstrijders uit de Scandinavische landen en zestig Puttenaren die tijdens de razzia van Putten in oktober 1944 opgepakt waren.

Ze moesten nieuwe verdedigingslinies aanleggen, de zogenaamde 'Friesenwall', tankgrachten en loopgraven spitten. Deze volkomen zinloze dwangarbeid in de bossen rondom Meppen kostte aan ongeveer 600 man het leven.

In totaal werden er in de jaren 1933 tot en met 1945 circa 80.000 concentratiekampgevangenen en strafgevangenen vastgehouden. Het aantal krijgsgevangenen wordt geschat op 100.000 tot 180.000. Ongeveer 30.000 mensen overleefden de kampen niet.

Ervaringen van overlevenden

In de radio-uitzendingen Emslandlager, uitgezonden in het voorjaar van 1989 door de NOS en samengesteld door Anne Boermans, vertellen enkele oud-gevangenen hun verhaal.

Günther Daus was een van de eerste zestig gevangenen in het eerste kamp Börgermoor. Hij vertelt:

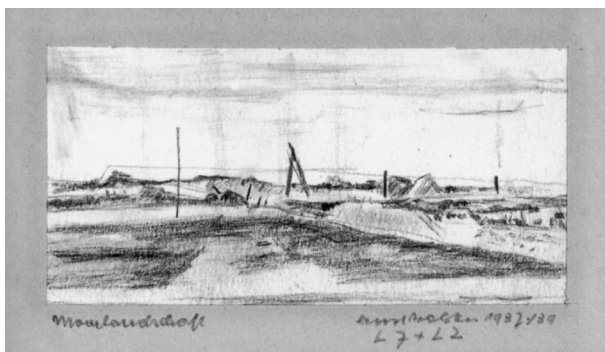
'We kwamen aan in goederenwagens. Het perron van het kleine stationnetje in Dörpen was al verlengd voor de gevangenentransporten. Op het per-

Tot ver in de omtrek was het licht van de felle lampen van het kamp Börgermoor te zien. (DIZ)

ron stonden SS'ers met honden en karabijnen. De SS'ers sloegen met hun geweren en joegen ons de wagons uit naar een zandweg, waar we weer geslagen werden. 'Zing een lied', brulden ze ons toe. Toen dat niet snel genoeg gebeurde werden een paar van mijn kameraden in elkaar geslagen. Ze moesten door anderen meegesleept worden. Ik was nog jong, ik kon de klappen hebben. Maar er waren er ook van in de zestig; soldaten uit de Eerste Wereldoorlog die op krukken strompelden. We moesten over die zandweg meer dan twintig kilometer rennen, strompelen, vallen. Ik had een waspoederdoos bij me met mijn spulletjes, net als de anderen. Het touw sneed diep in mijn handen.

We liepen in een totale verlatenheid: het Bourtangerveen. Zover je kon kijken, niets te zien in het kale land. Er klonken schoten, maar toen troffen ze nog niemand. Ze hadden ons immers uitgezocht, we waren handwerkslieden, ze hadden ons nodig om het kamp te bouwen.'

Veenlandschap, getekend door Ernst Walsken. (DIZ)

Günther Daus was als jonge communist van de straat geplukt en zonder vorm van proces gevangengenomen. Het was de bedoeling dat de gevangenen het Bourtangerveen gingen ontginnen. De bewakers kwamen overal vandaan, ook uit de omgeving. Ze zouden voor het werk worden beloond met een boerderij in het nieuw ontgonnen land.

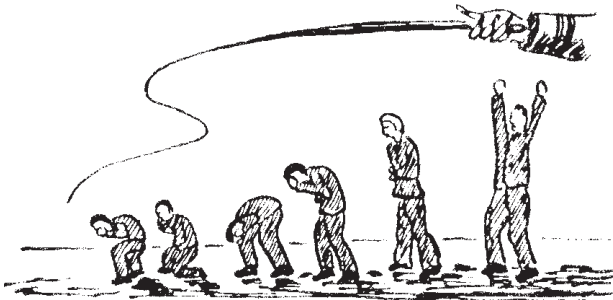
Günther Daus zat dertien maanden in Börgermoor. 'Het gesar, het geweld van de bewakers: het was verschrikkelijk. Het begon bij de aankomst in het kamp. We moesten in looppas, rennen, je laten vallen, opstaan, je laten vallen, opstaan, je naar links in de modder laten vallen, opstaan, je naar rechts in de modder laten vallen. Ging het volgens de bewakers te langzaam, dan traptten ze je of sloegen met hun geweer. Aan de slachtoffers was geen droog draadje of plekje te vinden. Velen braakten.

De zeepoederdozen met onze spullen lagen over het veld verspreid. De bewakers gingen ermee voetballen.

We kregen onze werkkleren voor in het veen. Bewakers met herdershonden gooiden de kleren op een hoopje. We werden geslagen toen we zo snel als we konden de oude jassen aantrokken. Bij de kleding hoorden ook speciale klompen. Ze zaten met een touwtje aan elkaar. Toen we ze aantrokken werden we weggejaagd. De meesten vielen natuurlijk. De wild geworden herdershonden werden losgelaten. Ze beten ons waar ze konden.

In het begin kregen we dunne soep te eten en brood waar de eerste maanden maar een klein beetje boomschors in zat. En het werk in het veen, 's zomers als de zon brandde: verschrikkelijk. 's Winters als het vroom nog erger.

Op een dag was er een nieuwe gekomen, hij ademde zwaar, hij hijgde als hij liep. Hij had een sterke bril. Eduard heette hij; een student. Een schop had hij nog nooit in handen gehad. Graven in het veen lukte hem niet. De bewakers hadden hem al snel in de gaten. Eduard kreeg het bevel harder te werken, dat lukte hem niet. Een van de bewakers sloeg hem met een knuppel op het hoofd, op zijn schouders. Eduard zakte in elkaar in een greppel. De bewaker riep er een collega bij: 'Hé, haal hem eruit, leer hem maar eens

Wilhelm Henze: De onzichtbare zweep. (DIZ)

Ter Apel: Ontsnapte gevangenen worden door de marechaussee per trein afgevoerd richting Duitsland. (Collectie D. Wolf)

wat werken is, die luiaard.’ De andere bewaker joeg Eduard door het veen: hij moest rennen. Als hij viel werd hij geslagen, hij strompelde, struikelde, viel weer. De bewaker sloeg en sloeg, maar Eduard bleef liggen, bewusteloos...

Vluchtpogingen naar Nederland

In Nederland werd gezegd dat het om werkkampen ging, werkkampen voor zware misdadigers. In werkelijkheid zaten er communisten, socialisten, politieke tegenstanders en ook joden en zigeuners. Het ging er in deze kampen net zo toe als in de grote concentratiekampen: martelingen, honger, tegen de muur.

In 1934 deed de burgemeester van Vlagtwedde een oproep aan de bevolking: ‘De aandacht van de ingezetenen wordt erop gevestigd dat er in de Duitse concentratiekampen aan de grens van deze gemeente enkel zware misdadigers zitten en geen politieke gevangenen zijn opgenomen. Verberging van en hulp om verder te komen aan vluchtelingen zal ernstige onaangenaamheden ten gevolge kunnen hebben. Was getekend: de burgemeester van Vlagtwedde.’

In het boek *Rode Hulp*, over de opvang van Duitse vluchtelingen in het Groningerland, vertelt de schrijver over de houding van de Nederlandse autoriteiten.

‘De man had zich verstopt in een beerput. Nederlandse veenarbeiders hadden hem gewassen en droge kleren gegeven. Maar de marechaussee bracht

De Rode Hulp voerde steunacties om de vluchtelingen zo goed mogelijk te kunnen helpen. (Geert Sterringa Stichting)

hem naar de kazerne in Ter Apel. De ontvluchte zei dat hij een politieke gevangene was. Hij werd door de marechaussee over de grens gezet. Een week daarvoor was hetzelfde gebeurd. Een man ontsnapt uit een concentratiekamp op 5 september 1935. Komt aan in Ter Apel, wordt meteen opgepakt door de marechaussee en overgeleverd aan de Duitse politie.'

Anderen werden door arbeiders verstoep en verder geholpen. Sommige vluchtelingen uit de concentratiekampen werden in de jaren voor de oorlog tot in Amsterdam nagejaagd door de Nederlandse politie. De politie van Amsterdam hield regelmatig razzia's, waarbij iedereen die er als vreemdeling uitzag, werd opgepakt. Daar waren soms ook vluchtelingen uit de concentratiekampen bij. Ze werden aan de Gestapo uitgeleverd. Dat gebeurde in ons land in de periode van 1933 tot 1939, dus zes jaar lang.

Gevangenen in de concentratiekampen probeerden te vluchten, want ze wisten dat Nederland vlakbij lag. 'Als we daar zijn aangekomen zijn we vrij.' Dat wisten ze. Dat hoopten ze. Of eigenlijk: daar rekenden ze op. 'Als we maar eenmaal uit het kamp zijn.'

De Rode Hulp was een organisatie die ontstaan was uit de gelederen van de Communistische Partij Nederland (CPN). Vanaf de brand in de Rijksdag te Berlijn stond in de CPN de strijd tegen het fascisme op de voorgrond en daarmee de hulp aan vluchtende Duitse partijgenoten. Die werd bemoeilijkt door de houding van de Nederlandse regering. De politie en marechaussee maakten jacht op de Duitse anti-fascisten en zetten hen het land uit, meestal terug naar Duitsland.

Günther Daus zat in 1933 in Börgermoor. Er werd een ontsnapping voorbereid; er was een tunnel gegraven onder de omheining. Maar de zaak werd door een van de plannenmakers verraden. De mensen die probeerden te ontsnappen werden met machinegeweren vanaf de wachttorens neergeschoten. De verrader was de vrijheid beloofd, maar ook hij werd doodgeschoten. Daus: 'Ook hier gold: men houdt van het verraad, maar niet van de verrader.'

Mei 1935 in het kamp Neusustrum, ongeveer 1500 m van de Nederlandse grens. De gevangenen zijn op weg naar het veen. Een paar proberen de bewakers te overmeesteren. Dat lukt niet goed. Er wordt geschoten. De machinegeweren op de wachttorens vuren ook op de rennende gevangenen. Ze vluchten allemaal richting Nederland, naar de vrijheid. Een paar bereiken levend de Nederlandse kant. Veel kogels komen op Nederlands grondgebied terecht. De Hollandse landarbeiders moeten in greppels dekking zoeken. Elf van de achttien vluchtelingen zijn nog op Duits grondgebied door bewakers achterhaald. Vier weten Nederland te bereiken. Omdat er Nederlandse arbeiders bij zijn, blijven de bewakers aan de Duitse kant. De vier ontvluchten worden naar het politiebureau in de stad Groningen gebracht. Het Nieuwsblad van het Noorden schrijft op 9 mei 1935: 'De vier misdadigers die uit een concentratiekamp zijn gevlucht, zijn in het Huis van Bewaring ingesloten in afwachting van hun uitlevering aan Duitsland. De politie heeft bijzondere maatregelen getroffen tegenover deze 'heren' aangezien ze als zeer gevaarlijke inbrekers worden beschouwd.'

Het kwam vaker voor dat kogels, door bewakers afgeschoten op vluchtende gevangenen, op Nederlands grondgebied terechtkwamen. Na protesten van Nederlandse zijde moesten de SS'ers de werkende gevangenen voortaan op paarden bewaken. Bij vluchtpogingen werd er dan vanaf een hoger standpunt geschoten en dan reikten de kogels, die in de richting van de grens werden afgevuurd, niet zo ver.

Günther Daus vertelt wat er met de gevangenen gebeurde als ze door de Nederlandse marechaussee aan de Duitsers werden overgeleverd: 'Ze werden vaak al op de weg terug naar het kamp gedood. Doodgeslagen of doodgeschoten, wat dan "op de vlucht neergeschoten" heette.

Maar er waren ook vluchtpogingen naar Nederland die wel lukten. Ik praat liever niet over de slechte dingen,' zegt Daus over de Hollandse douane die de mensen naar de concentratiekampen terugstuurde. 'Ze moeten toch geweten hebben wat er aan de hand was in die kampen. Eén Duitse gevangene is met succes gevlucht. Hij zat bij mij in kamp Börgermoor. Hij wist waar

De grensstreek tussen Bellingwolde en het Duitse Wymeer. (eigen collectie)

hij zich de eerste dagen veilig verstoppen kon. De SS'ers hebben hem op motoren en met honden gezocht. Ze vonden hem niet. Hij is naar Nederland ontkomen en daar ook niet door de marechaussee opgepakt. Arbeiders hebben hem opgevangen en verder geholpen. Later vertelde hij me trots dat Hollandse politiemensen hem eten brachten: ze hebben zijn leven gered. Hij kreeg andere identiteitspapieren. Er waren dus ook goeie politiemensen.'

Er was een vluchtweg in de buurt van Bellingwolde, ten zuiden van Nieuweschans. Tot vlak voor het uitbreken van de oorlog zijn er daar ongeveer zeventig à tachtig ontsnapte gevangenen veilig de grens overgekomen. De grens tussen Bellingwolde en het Duitse Wymeer was in feite niet meer dan een smalle, meestal droge sloot. Het boerderijtje van de Nederlandse communist Derk Telkamp lag direct aan deze grenssloot. Hij en zijn zoons waren goed bekend aan de Duitse kant van de grens. Het werk op het land leverde bijna niets op en daarom hadden ze een bijverdienste: de smokkelhandel. Zij waren uitstekend op de hoogte van het doen en laten van de douanebeambten en wisten meestal tamelijk nauwkeurig wanneer die bij de grens te verwachten waren. Ze hadden goede contacten met Johann Bültena, een boerenarbeider die aan de Duitse kant van de grens woonde. In de omgeving was bekend dat ontsnapte gevangenen veilig waren bij deze man.

Als er vluchtelingen bij Bültena aangekomen waren, kreeg de familie Telkamp een seintje. De vluchtelingen werden dan, als de duisternis gevallen

Door middel van drukwerk stelde de Rode Hulp in 1934 de bevolking op de hoogte van wat er vlak over de grens gebeurde. (Geert Sterringa Stichting)

was, door de 18-jarige zoon opgehaald. De nachtelijke tochten waren iedere keer weer een angstige belevens. Het liefst ging zoon Derk als het slecht weer was: dan was je het veiligst. Je moest zo voorzichtig zijn; de douanes hadden meestal honden bij zich. Later besepte hij pas welke geweldige risico's hij genomen had. Toen vroeg hij zich af wat er met hem gebeurd zou zijn als hij door de Duitsers gesnapt was. Waarschijnlijk was hij dan meteen doodgeschoten, want hij wist ondertussen dat de SS'ers nergens voor terugschrokken.

Eenmaal veilig over de grens, brachten de vluchtelingen de nacht bij Telkamp door. Ze kregen eten en drinken en hun kleren werden gedroogd in de oven van de ouderwetse kachel. Ze sliepen in het hooi in de schuur, want veel ruimte had de familie Telkamp met tien kinderen niet.

De vluchtelingen werden zo spoedig mogelijk weggebracht naar de tussenpersoon Abbas aan de rand van het dorp. De jonge Derk Telkamp wachtte net zo lang tot de douane langs was geweest. Dan was de kust voorlopig veilig. Er kwamen immers nooit twee posten na elkaar.

De familie Telkamp stond niet in contact met de Rode Hulp en wist ook niet wat er verder met de vluchtelingen gebeurde. Later hoorden ze dat vluchtelingen meestal met de oude stoomtram naar Winschoten gingen en daar opgevangen werden door de Rode Hulp, die hun van valse papieren voorzag.

Toen de Duitsers in mei 1940 Nederland binnenvielen, was het gedaan met de vluchtweg. Enige tijd voor de inval kregen ze een tip van hun Duitse vriend Bültena. ‘Ermee ophouden’, was de simpele boodschap.

Casper van Zuilekom zat in Versen gevangen. Hij had in zoverre geluk dat hij goede bewakers trof: Duitse marinemensen die hun schip kwijt waren en aan de bewaking van het kamp werden toegevoegd. Vanuit de ziekenbarak waar hij zat, zag hij de arbeidscommando’s vanuit het veen terugkomen. ‘Eerst werd er appel gehouden, want er moesten honderd man zijn. Op een kruitwagen lagen soms één of twee dode mensen, uitgemergeld, heel mager. Maar die moesten erbij, want er moest geteld worden. Het aantal moest kloppen en er stond niet bij dat ze allemaal moesten leven. Er waren weer honderd terug.’

Van Zuilekom kreeg na een paar dagen bloeddysenterie. Hij vertelt hoe de Duitse marinemannen hem ’s nachts heel stiekem – de SS-bewaking mocht niets merken – naar een ander gedeelte van het kamp brachten, dat door prikkeldraad van de rest gescheiden was. Daar zaten Franse krijgsgevangenen en daaronder was een arts. Deze stelde door het prikkeldraad heen een diagnose. Van hem kreeg hij opium en een zak vol houtskool. Af en toe kreeg hij zelfs van zijn bewakers eten toegestopt, afkomstig uit de keuken van de SS’ers; iets beter dan de waterige soep waarin een kool had gedreven.

Versen was vanaf 1941 een zogenaamde *Russenlager*. De Russische krijgsgevangenen waren in de ogen van de nazi’s ‘Untermenschen’ en werden dan ook zeer slecht behandeld. Door hun grote aantal ontstond er een voedselprobleem. Vele Russen stierven de hongerdood.

Officieel heetten de Emslandkampen aan de Nederlandse grens ‘werkkampen’, maar van werken kwam niet veel. In de jaren 1942 tot 1945 waren de meesten al gestorven voor ze aan het spitten in het veen toekwamen. Doel van de Emslandkampen was daarmee in feite: werken tot de dood erop volgt. Werken, ook al was je ziek of was er geen eten.

Een overlevende vertelt: ‘Wat ik in de Emslandkampen meemaakte, wil niemand geloven. Tijdens het werk in het veen bukte iemand zich om wat water uit een plas op te slurpen. Hij had geen toestemming gevraagd om te drinken, de bewaker schoot hem dood. Drie anderen werden door een bewaker zo getreiterd dat ze hem een klap terug wilden geven. Enkele dagen daarna werden ze daarvoor ter dood veroordeeld. Alle kampbewoners moesten toezien. Ze werden opgehangen. De eerste was een stotteraar, hij kon geen zin uitbrengen zonder te stotteren. De beul vroeg hem: “Nog iets te zeggen?” “Ik heb niets te zeggen. Vaarwel kameraden.” Voor het eerst sprak hij een hele zin zonder te stotteren. Hij greep de strop en trok die zelf om zijn hals. Eén van de anderen sprak voor zijn dood een kort gebed: “Ik hoop, lieve God, dat mijn moeder nooit te weten komt op welke manier ik gestorven ben.”

Volgens de officiële kampgegevens stierven de drie respectievelijk aan een hartaanval, verstikking door ongeluk en breuk van de wervelkolom door ongeluk.'

Ook in het Emsland hadden de joden het moeilijk. De familie De Jonge woonde in Weener, dicht bij de grens met Groningen. De vader werd in 1933 opgepakt en opgesloten in het kamp Börgermoor. Hij zat daar samen met de toneelspeler Wolfgang Langhoff, die later over zijn ervaringen in Börgermoor het boek *Die Moorsoldaten* schreef.

De heer De Jonge uit Leeuwarden vertelt in de NOS radiouitzending: 'Na de oorlog ben ik met mijn kinderen op zoek gegaan naar het kamp waar mijn vader in 1933 gevangen zat. Om te kijken wat daarvan is overgebleven. Als je daar komt weet niemand daar iets van af. Niemand heeft daar in '33 gewoond, niemand heeft er voor de oorlog gewoond, niemand heeft er ooit iets van gehoord. Een oudere boer heeft ons uiteindelijk de plek gewezen. Maar er is niets van over.'

Toch vonden we na enig zoeken restanten van een bunker onder de grond, een soort schuilkelder zoals we die hier in de oorlog gekend hebben.

De lokale bevolking wilde er na de oorlog niets meer over weten. De autoriteiten vonden dat je naar de toekomst moest kijken en niet naar het verleden. Het is de grote verdienste van het DIZ in Esterwegen geweest, dat er langzamerhand een verandering kwam in die houding, zowel van de bevolking als van de bestuurders.'

De ontstaansgeschiedenis van een herinneringscentrum over de Emslandkampen (1985-2011)

Van de vijftien kampen in het Emsland zijn nauwelijks resten overgebleven. Alleen de *Kriegsgräberstätte* herinneren aan het grote leed. De geschiedenis van de KZ-oorlogsbegraafplaats (KZ = **K**onzentrationslager) Bockhorst/Esterwegen toont overduidelijk aan hoe de regio Niedersachsen erop gericht was de tijd van het nationaal-socialisme in de doofpot te stoppen. Dat dit mislukte is voor een groot gedeelte te danken aan de inspanningen van voormalige gevangenen en van journalisten Hermann Vinke en Gerhard Kromschöder. Toen deze in de jaren zestig in de *Papenburger Ems-Zeitung* uitgebreid berichtten over de gebeurtenissen in de Emslandkampen, reageerden hun lezers eerst verbaasd en daarna onwillig om nog iets over die tijd te horen. Deze geschiedenis moest niet weer opgerakeld worden, het bezorgde de regio een slechte naam. Een verslaggever van het tv-magazine *Report* bevestigde het in 1963 dat de inwoners niets meer wilden weten van het onrecht dat zich in de naaste omgeving had afgespeeld.

Maar binnen tien jaar was er een veranderde houding onder de bevolking te bespeuren, vooral onder de jongeren. Studenten van de universiteit van

De tentoonstellingsruimte in Esterwegen (Kurt Buck, Gedenkstätte Esterwegen)

Oldenburg hadden in de jaren zeventig een voorstel ingediend om hun universiteit naar Carl von Ossietzky te vernoemen. Een werkgroep had zijn levensloop bestudeerd en was daardoor gestuit op zijn verblijf in Esterwegen, de aanleiding om nader onderzoek te verrichten naar de Emslandkampen.

In 1979 vond er een vredesdemonstratie plaats op het kerkhof Esterwegen aan het Küstenkanal. Ondanks een verbod plaatsten aanhangers van Carl von Ossietzky een informatietafel bij de ingang, gesteund door talrijke belangrijke personen uit geheel Duitsland. Als gevolg daarvan gaf politiek Duitsland toestemming om een overdekte herdenkingshal met informatiepanelen te bouwen op dit kerkhof.

In 1981 werd een actiecomité opgericht. In eerste instantie werd 5.000 vierkante meter voor de bouw van een herdenkingscentrum toegewezen op een terrein naast het kamp Esterwegen. Er werd zelfs een barak uit kamp XI Groß Hesepe beloofd, bedoeld om in Esterwegen als hoofdgebouw van het centrum te fungeren. Het ging niet door: het leger had de grond nodig, bovendien vond de bondsregering achteraf één monument in Bergen-Belsen wel voldoende.

In 1984 besloot het actiecomité zelf een oud veenhuis in Papenburg in te richten als documentatiecentrum. Met medewerking van de studenten van de Carl von Ossietzky Universiteit te Oldenburg werd in mei 1985 de eerste tentoonstelling geopend over de geschiedenis van de Emslandkampen. Bovendien werd terzelfder tijd een internationaal symposium gehouden met als onderwerp: de Emslandkampen in verleden en heden. De overwegend jonge deelnemers kregen de gelegenheid met oud-gevangenen over hun

Het buitenterrein in Esterwegen (Kurt Buck, Gedenkstätte Esterwegen)

kampervaringen te praten. De daaropvolgende tocht langs enkele Emslandkampen maakte veel emoties los, zowel bij de oud-gevangenen als bij de jongeren. Iedereen was ervan overtuigd: dit mag nooit meer gebeuren, deze geschiedenis mag niet in de vergetelheid geraken. Zelfs de toenmalige burgemeester van Papenburg getuigde van de vaste wil om het DIZ alle steun te geven.

Van 1993 tot 2011 was het DIZ in een nieuw pand ondergebracht tot dit gebouw in de zomer van 2011 gesloten werd. Medewerkers en inventaris (zoals het archief en de bibliotheek) verhuisden naar Esterwegen. Hier werd op 31 oktober 2011 op de plaats van het vroegere concentratie- en strafgevangenkamp Esterwegen de Gedenkstätte Esterwegen geopend. Het DIZ bestaat nog wel, het is nu een samenwerkingspartner van de in 2008 door het Landkreis Emsland opgerichte stichting Gedenkstätte Esterwegen, die het nieuwe onderkomen mogelijk gemaakt heeft.

Van 1963 tot 2001/2005 heeft het Duitse leger het terrein gebruikt als kledingdepot.

De Gedenkstätte Esterwegen is nu een Europese gedenkplaats, die de herinnering aan alle 15 Emslandkampen en hun slachtoffers levend houdt. Het geldt als symbool tegen dictatuur, gewelddadige politiek en terreur, tegen nationalisme en racisme. Het roept op tot betrokkenheid bij mensenrechten, de rechtstaat en de democratie.

Het informatiecentrum is ondergebracht in twee in de jaren '70 gebouwde opslagloodsen van het voormalige kledingdepot, die door een nieuwe foyer verbonden zijn.

Bezoek aan de Gedenkstätte Esterwegen

In het informatiecentrum worden tentoonstellingen en lezingen gehouden; er bevinden zich een bibliotheek, een archief, een filmzaal en ook een cafetaria. Rondleidingen op afspraak voor schoolklassen en groepen vanaf 15 personen (rondleidingen in het Nederlands zijn op afspraak mogelijk).

Tentoonstellingen:

De hoofdtentoonstelling documenteert de geschiedenis van de Emslandkampen tussen 1933 en 1945. In het middelpunt staan de ervaringen van de gevangenen tijdens hun werk in het veen en hun leven en lijden in de kampen. De nevententoonstelling behandelt de latere geschiedenis van de Emslandkampen, die moet worden begrepen als een complex, verscheidene fasen doorlopend en nog steeds voortdurend proces.

Het buitenterrein:

De landschapsarchitectuur geeft de sporen van het vroegere kamp weer en vertaalt niet meer zichtbare delen van de kamptopografie die symbool staan voor geweld en bedreiging, in een moderne vormtaal (staalelementen). De plaatsen van de vroegere barakken worden door 'boompakketten' zichtbaar gemaakt. Met de bedekking van het voormalige gevangenenterrein door lava moet een roodbruin veenlandschap gesuggereerd worden.

Een looppad van stalen platen verbindt de historische plek van het kamp Esterwegen met een naburig stuk veen, dat symbool staat voor de plaats van de zware dwangarbeid.

Gedenkstätte Esterwegen

Hinterm Busch 1

D-26897 Esterwegen

Bundesrepublik Deutschland

Telefoon vanuit NL: 0049-5955-988950

www.gedenkstaette-esterwegen.de

info@gedenkstaette-esterwegen.de

Openingstijden:

April t/m oktober van dinsdag t/m zondag:

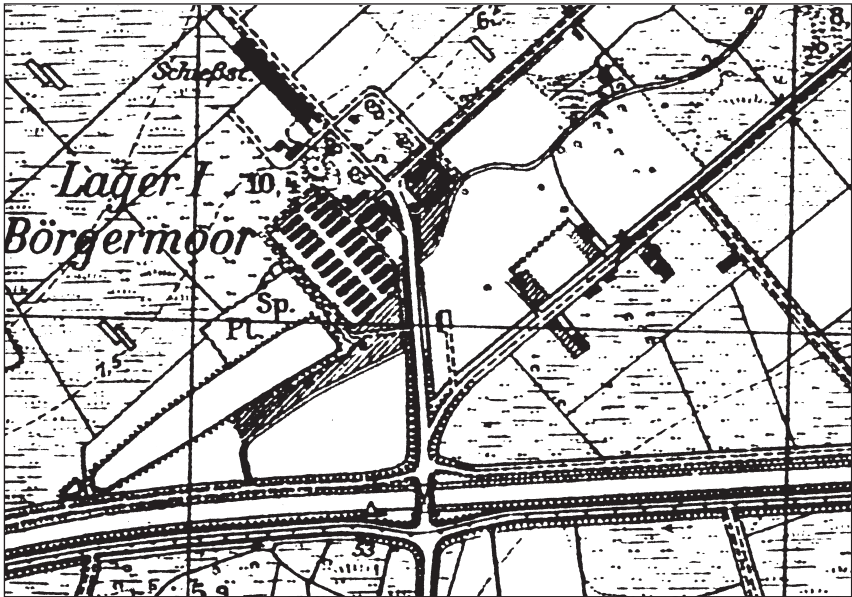
Van 10.00 uur – 18.00 uur

November t/m maart van dinsdag t/m zondag:

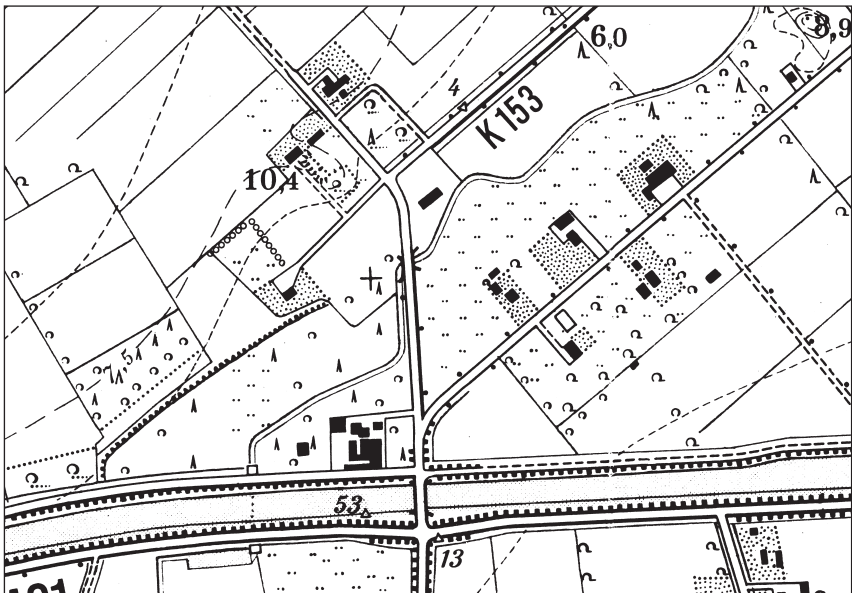
Van 10.00 uur – 17.00 uur

Van 15 december tot 15 januari gesloten

De toegang is gratis.

1942 (LGN, topografische kaart nr. 2911)

1997 (LGN, topografische kaart nr. 2911)

De locatie van kamp Börgermoor is terug te vinden door op de B 401, bij kilometerpaal 13,0 de brug van het Küstenkanal over te gaan. Na 300 meter, net voor de bocht, staat links een herdenkingsplaat waarop staat geschreven NIE WIEDER FASCHISMUS.

Auschwitz en Dachau zijn synoniemen voor het leed van de Tweede Wereldoorlog, maar dat er vlak over de grens bij Groningen en Drenthe vijftien concentratiekampen van het naziregime waren, is nauwelijks bekend.

De eerste, in 1933 gebouwde kampen, waren concentratiekampen voor de tegenstanders van Hitler. De gevangenen moesten als dwangarbeiders het veen ontginnen, zonder machines, slechts voorzien van een spade. Ze kregen nauwelijks te eten. De loodzware arbeid onder mensonterende omstandigheden kostte velen het leven.

Vanaf 1939 werden deze kampen ook gebruikt voor het opsluiten van krijgsgevangenen uit Polen, Frankrijk, Italië en Rusland. Met name de Russen werden er slecht behandeld; ze werden stelselmatig vermoord, verhongerd of kwamen om door epidemieën. Van de ruim 30.000 omgekomen gevangenen in de kampen waren zeker 26.000 Russische krijgsgevangenen.

Gevangen in het veen vertelt de onbekende geschiedenis van deze Emslandkampen. Het is het verhaal van de gevangenen, maar ook van omwonenden en van Nederlanders uit de grensstreek die direct of indirect met de kampen te maken kregen.

Pieter Albers is op zoek gegaan naar sporen van die vijftien vergeten kampen langs de grens. Van de meeste kampen is nauwelijks nog iets terug te vinden, op enkele begraafplaatsen en grafmonumenten na. Slechts oude foto's en door gevangenen gemaakte tekeningen herinneren ons nog aan dat gruwelijke verleden. En hier en daar een vergeten oud transformatorhuisje, een toegangspoort of een barak.

Via twee bijgevoegde autotochten en een fietstocht zijn alle vijftien kamplocaties en het herinneringscentrum Esterwegen terug te vinden.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 9789401912761 NUR 680

9 789401 912761